

SEMPOZYUM
ORTADOĞU'NUN GELECEĐİ AÇISINDAN
Şİİ-SÜNNİ İLİŞKİLERİ
27-29 Eylül 2013 ÇORUM

Editörler

Mesut OKUMUŐ Cemil HAKYEMEZ

ÇORUM BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

ÇORUM 2014

ŞİİLERİN TAKRİBİ VE SUÛDİLERİN TEKLİFİ

Adem ARIKAN*

I - Giriş

İslâm İşbirliği Teşkilatı üye ülkelerin liderlerinin katılımıyla Mekke'de 14-15 Ağustos 2012 (26-27 Ramazan 1433) tarihlerinde 4. Olağanüstü Zirve Toplantısı düzenledi. Toplantı sonunda açıklanan bildiriye bir madde de mezheplerle ilgiliydi. Suudi Kral Abdullah'ın, İslâm mezhepleri arasında ortak anlayış geliştirilmesi amacıyla merkezi Riyad'da olacak bir Diyalog Merkezi (Merkez li'l-hıvâr) kurulması önerisi kabul edildi.¹

Tarihi çok yeni olan bu merkez teklifi hakkında daha çok internet kaynaklı bilgiler elde etme imkânı vardır. Bu çalışmada internetin maksatlı ve yönlendirici taraflarından uzak durmak için mümkün olduğu kadar kurumların sayfalarındaki bilgiler kullanılmıştır.

Konuyla ilgili bilgiler içeren Kral Abdullah'ın 2013 yılı haccında devlet başkanlarına hitaben yayınlanan metinde, 2012 Ramazan ayında yapılan (yukarıda kaydettiğimiz) toplantıdaki merkez teklifleri hatırlatılmaktadır. Bu hatırlatmadaki ifadelerden, merkezin mekânının değiştiği anlaşılmaktadır. Riyad'da değil, Medîne'de kurulacak bir merkezden bahsedilmektedir.² Bu metinde, diğer dinlerle diyalog amacıyla kurulmuş merkezin tamamlandığı söylenmesine rağmen İslâm mezhepleri ile ilgili olanın ne aşamada olduğundan söz edilmemiştir. Basın da konuşmayı 18 Ekim 2013 tarihinde sayfalarına taşımış, katılımcılar ve başka bazı konuşmalar hakkında haberler yayınlamıştır. Ancak bu haberlerde henüz merkezin inşası ile ilgili bir bilgi verilmemektedir.³

II - Takrib/Hıvâr Girişimlerinin Kısa Tarihi

Suûdî kral Abdullah'ın teklifinden çok önce, mezhepler arası yakınlaşmayı esas alan başka tecrübeler de olmuştur. Nadir Şah'ın 1156/1743 yılında Necef'te Şii ve Sünnî âlimleri bir araya getirip uzlaştırma girişimleri sonuçsuz kalmıştı.⁴ Osmanlı'nın Bağdad valisinin görevlendirdiği ve toplan-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademarikan@yahoo.com

1 Merkez li'l-Hıvâr beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye. "el-Beyânü'l-Hitâmi", s. 2, madde 2, http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013.

2 <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>, 19.10.2013.

3 <http://www.alriyadh.com/2013.10.17/article876186.html>, 30.10.2013.

4 Nadir Şah'ın Şii ile Sünnîliği uzlaştırma girişimleri için bkz. Cemil Hakyemez, *Osmanlı İnanışları İlişkileri Çerçevesinde Şii-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009, s. 69.

tının başkanlığını yapan Sünnî âlim Abdullah b. Hüseyin es-Süveydî'nin (ö. 1174/1760) kaydettiğine göre İsnâaşeriyye adına konuşanlar, akidelerinin Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin akidesi üzere olduğunu söylemiş, gündeme getirilen diğer konularda da olumlu cevaplar vermişlerdi.⁵ Osmanlı uleması ve yöneticileri bu girişimlere olumsuz yaklaşmıştı.⁶ Nadir Şah'ın bu gayretinden bir yıl sonra, 1744'te ise Suudilerin ilk devleti için çok önemli bir gelişme olan Muhammed b. Suud ile Muhammed b. Abdilvehhab arasında anlaşma yapılmıştır.⁷ Sonraki tarihlerde Sünnî-Şii yakınlaşmasını hedefleyen gayretler, bunlarla ilgili kurumlarını da meydana getirmiştir. Muhammed Taki el-Kummî isimli İranlı Şii âlim, 1364/1945 yılında Kâhire'ye gelerek görüşmeler yapmış ve Kahire'de Dâru't-Takrîb kurulmuştur.⁸

Mezhepler arası yakınlaşma (takrîb), Selefi/Vehhabî düşünceye yakın olanlar tarafından maksatlı sayılıp imkânsız görülmüştür.⁹ Bu görüşte olanlara göre "Şiiler yakınlaşmak değil, mezheplerini yaymak istemektedir."¹⁰ Şiiler içerisinden de benzer gerekçelerle, "takrîb" in Şia'yı (teşeyyu) dışlayıp Sünnî mezhebe boyun eğdirmeye çalışmak olduğunu söyleyenler olmuştur.¹¹ Özellikle Sünnî üyeler, Şiilerin samimiyeti konusunda ciddi şüpheleri olduğunu ifade ederek Dâru't-Takrîb kurumunuyla temaslarını kesmiş, kurum 1972'den sonra fonksiyonunu yitirmiştir. Ancak İran'da devrimin ardından yönetim, takrîb çalışmalarını yeniden başlatmıştır. Bu amaçla 1990 yılında el-Mecme'u'l-âlemi li't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye adıyla bir kuruluş tesis edilmiştir. Bu kuruluş halen Tahran'da faaliyetlerini sürdürmektedir.¹²

Tahran'da faaliyetlerine devam eden bir kurum olmasına rağmen Suûd yönetimi, İslâm mezhepleri arasında diyalog için farklı bir merkez (merkez li'l-hivâr) teklif etmiştir. Suûdi kralın teklifinde "takrîb" yerine "hivâr" ifadesi yer almaktadır. Kral Abdullah'ın yeni teklifiyle ilgili Suûd basınında değişik İslâm coğrafyalarından olumlu açıklamalar yer almaktadır. Bu teklifin tarihî

5 Ebu'l-Berkât es-Süveydî'nin *el-Hucecû'kat'ıyye l'ittifâki'l-Fıraki'l-İslâmiyye* isimli risalesi Mustafa Çağrıcı tarafından tercüme edilmiş, "Sünnî-Şii İttifakına Doğru" başlığıyla Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmi : Giriş* adlı kitabına ek olarak yayınlanmıştır (5.bs., İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, ss. 317-349), s. 339.

6 Hakyemez, *Şii-Sünnî İttifak Arayışları*, s. 84.

7 Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004, s. 30.

8 Bu kurum hakkında detaylı bilgi için bkz. İlyas Üzüm, "Sünnî-Şii Yakınlaşması: Dâru't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sayı: 2, s. 171-185.

9 Nâsır el-Gaffârî, *Meseletü't-Takrîb beyne Ehli's-Sunneve's-Şia*, I-II, 2.bs., Riyad, 1413, II, s. 302.

10 Muhibbuddin Hatib, *el-Hutûtu'l-arîza li'l-uses ellefi kâme aleyhâ dinü's-Şia el-İmâmiyye el-İsnâaşeriyye*, (takd., Muhammed Nasîf), t.y., yy. s. 43. Çevirileri: "İslâm Mezheb ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu", çeviren: M.H. Kırbaşoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, cilt: XXX, s. 293-327; *Ana Hatlarıyla İmâmiyye Şiası'nın Dini Esasları ve Onlarla Diğer İslâm Mezhepleri'nin Uzlaştırılmasının İmkansızlığı*, Riyad: National Offset Printing Press, 1408/1988.

11 Cafer Şehîdî, "Hutuvâtun nahve't-Takrîb", *Risâletü't-Takrîb*, yıl:1, sayı: 1, Tahran, 1413/1992, (ss. 50-55), s. 52.

12 İlyas Üzüm, "Takrîbü'l-mezâhib", *DİA*, XXXIX, (ss. 467-469), s. 468.

bir girişim olduğunu söyleyen Ezherli âlimlerden¹³ umre yapan Müslümanların ifadelerine¹⁴ kadar farklı kişilerden olumlu görüşler haberleştirilmiştir.

Sünnî-Şii yakınlaşmasının tartışıldığı dönemlerde bazı Şii âlimler yazdıkları kitaplarında “usûlü'd-dîn”i farklı yorumlamışlardı. “Usûlü'l-İslâm” ile “usûlü'l-mezheb” ayırımına gidilen bu yazılarda, ayrılıklara sebep olan esaslar “usûlü'l-mezheb” sayılmış ve bu esasları kabul etmeyenlerin de Müslüman oldukları vurgulanmıştır.¹⁵ Ayrıca Şii'ler ve takrib söz konusu olduğunda özellikle takiyye gündeme getirilmektedir.¹⁶

Kral Abdullah'ın yeni teklif ettiği Suûdîlerin bu merkezinden itikâdî konulardaki yaklaşımlarda böyle gelişmeler beklenebilir mi? Daha önceki takrib tecrübelerinde niyetler sorgulanmıştı. Şimdi Suûdîlerin maksadı da sorgulanacaktır. 11 Eylül sonrasında Selefi çevrelerde tespit edilen tartışmalar,¹⁷ Suûdî/Vehhabî çevrelerde ne sonuçlar doğurmuş, başka mezhep mensuplarıyla diyaloga varacak kadar değişmiş midir? Burada geçmişteki duruma göz atmak faydalı olacaktır.

III - Suûdîlerde Hıvâr Tecrübesi

Kuruluş dönemlerinde Suûdî yöneticiler, İngiliz muhatabına onların kızlarıyla evlenebileceğini, kestikleri hayvanların etlerini sorgusuz sualsiz yediğini söylerken, Müslümanlardan müşrik saydıkları için böyle bir durumun söz konusu olmadığını anlatıyordu. Yoğun Vehhabî eğitimiyle yetiştirdikleri Necd İhvanı'ndan özellikle askeri alanda yararlanmışlardı. Zamanla Abdülaziz b. Suûd'un (ö. 1953) başka dinler ve diğer İslâm mezheplerinden olan devletlerle ilişkileri, Necd İhvanı liderlerinin eleştirilerine uğradı. Eleştirmekle kalmayıp devletlerarası anlaşmaları da ihlal eden Necd İhvanı, İbn Suûd tarafından Sebile Savaşı (1929) ile ortadan kaldırıldı.¹⁸ Suûdîler diğer dinler ile ilişkilere günümüzde de önem vermektedir. Dinler ve kültürler ile diyalog için Ekim 2011'de kurdukları uluslararası merkezleri faaliyetlerini sürdürmektedir.¹⁹

Günümüzde Suûdîlerin ülke içi diyaloga yönelik (li'l-hıvâri'l-vatanî) başka bir merkezleri bulunmaktadır. Bu merkezin hedefleri arasında, İslâmî akîde etrafında ulusal birlikten söz edilmektedir. Ayrıca içeride ve dışarıda muhataplar ile diyaloglarda ortayol, itidal üzere bina edilmiş doğru, İslâmî bir dil geliştirilmesine katkıda bulunmak da hedeflenmektedir.²⁰

13 <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760569.html>.

14 <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760573.html>.

15 Örnek olarak bkz. Mirza Cevad et-Tebrizî (maa ta'lika ve mülhak), *Sirâtü'n-Necâ fi Ecvibeti'l-İstiftâât li-Ayetullah el-Uzmâ el-Hûi*, 1. bs., Kum, 1418/1997, III, s. 415; M. Cevâd Muğniyye, *eş-Şiafi'l-Mizân*, 10.bs., Beyrut, 1409/1989, s. 435.

16 el-Gaffârî, *Meseletü't-Takrib*, I, s. 330; II, s. 21, 73, 121-134.

17 Mehmet Ali Büyükkara, “11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihadi Selefiyye”, *Dinî Araştırmalar*, 2004, cilt: VII, sayı: 20, s. 205-234.

18 Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudî Arabistan ve Vehhabîlik*, s. 48, 110, 126.

19 King Abdullah Bin Abdulaziz International Center for Interreligious and Intercultural Dialogue, www.kaciid.org.

20 Merkezü'l-melik Abdülaziz lil-hıvâri'l-vatanî, www.kacnd.org.

Konumuz açısından işaret edilmesi gereken başka bir kurum daha vardır. Medîne'deki İslâm Üniversitesi bünyesinde çalışmalarını sürdüren bir Cemiyet,²¹ dinler, fırkalar ve mezhepler hakkında kitap ve sünnet ışığında Selef-i Sâlih'in anlayışına uygun şekilde çalışmalar yapmak için kurulmuştur.

Üniversite yönetiminin 14.2.1424 (17.4.2003) tarihinde onayladığı anlaşılan karara göre cemiyet Medîne İslâm Üniversitesi Davet ve Usûlüddin Fakültesi bünyesinde, fakültenin bir parçası olarak kurulmuştur. İhtiyaç durumunda başka mekânlarda şubelerinin açılmasının uygun olacağına karar verilmiştir.

Cemiyetin siyaseti 6.6.1428 (22.6.2007) tarihinde yapılan toplantıyla belirlenmiştir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat akidesine, kitap, sünnet ve Selef-i Sâlih'in metodu ışığında hizmet etmek cemiyetin en çok vurgulanan görevidir. Cemiyet, özellikle gençlerin fikrî tahrifattan ve muhalif hatalı anlayışlardan korunması için faaliyet yürütmektedir. Cemiyet toplumda yeni ortaya çıkan hadiseleri, İslâm akidesi yönünden rasat altında tutar ve şüphe meydana getirecek hamleleri tenkid ederek uyarılar yapar. Cemiyete üye olmak için Suûdî vatandaşı olmak ya da ikamet iznine sahip olmak, lisans ve lisansüstü bir mezuniyete sahip olmak gerekmektedir. Bu mezuniyetin kitap, sünnet ve Selef-i Sâlih'in anlayışına uygun olarak alınmış bir eğitimin neticesi olması gerekir.²²

IV - Takrîb Çalışmaları ve Diğer Mezhepler ile İlgili Görüşler

Yakın zamanlara kadar önemli makamlarda görev yapmış Suûdî âlimlerden Abdülaziz b. Bâz'a (ö. 1999) göre takrîb mümkün değildir; çünkü Sünnîler ile Şia farklı itikâd üzeredirler.²³ İbn Baz'ın öğrencilerinden Abdurrahman el-Berrâk²⁴ İsnâaşeriyye'yi tekfir eden fetva vermiştir (26.11.1427 / 17.12.2006). Fetvada Şia ile Sünnîler arasında takrîb için davette bulunanlar cahiller olarak nitelenerek bu davetin bâtil olduğu ifade edilmektedir. Takrîb ancak Ehl-i Sünnet'in esaslarından vazgeçilmesiyle, ya da Râfıza'nın bâtil görüşlerine sukut etmek ile mümkün olabilir. Zamanında müşrikler de Hz. Peygamber'den bâtil inançlarına karşı sukut etmesini ya da bazısına muvafakat etmesini istemişlerdi.²⁵

Bu fetvalar halen internet sitelerindeki durmasına rağmen Suûdî Arabistan'da Katif'te yaşayan Şii âlimler, kralın merkez kurma teklifini olumlu karşılamışlardır.²⁶

21 el-Cemiyetü'l-ilmîyyetü's-Suûdiyye li-ulûmî'l-akîdeti ve'l-edyân ve'l-fırak ve'l-mezâhib, aqeeda.org, 11.09.2013.

22 aqeeda.org.

23 <http://www.binbaz.org.sa/mat/1744>, 22.09.2013.

24 Abdülaziz b. Bâz'ın öğrencisi olan Abdurrahman el-Berrâk, müftü Abdülaziz Âlû's-Şeyh tarafından fetva kurumunda görev alması için teklif götürülmüş ancak kabul etmemiştir. Bu durum onun konumu hakkında fikir vermektedir. <http://albarrak.İslâmlight.net/index.php?option=content&task=view&id=1364>, 10.10.2013.

25 (الرافضة الإمامية الذين أشهرهم الإثنا عشرية فهم في الحقيقة كفار مشركون لكنهم يكتفون بذلك) http://albarrak.İslâmlight.net/index.php?option=com_ftawa&task=view&id=18080, 22.09.2013. Ayrıca bkz. <http://taghrib.org/pages/news.php?nid=248>

26 <http://www.taghribnews.com/vdciwqaz5t1aup2.scct.html>, 25.09.2013.

Necran'da yaşayan İsmailî Süleymânî azınlık da, diyalog merkezi inşasını olumlu karşılamış ve kendilerinin de bu diyaloga katılmalarını istemişlerdir.²⁷

Suûdilerin güney komşusu Yemen'de, Zeydiyye mezhebi mensupları yaşamaktadır. Görüşleri genelde Ehl-i Sünnet'e yakın kabul edilen Zeydiler ile Suûdiler arasında sorunlar yaşanmaktadır. Zeydî Hüsilerin kendi devlet yöneticileriyle savaşlarına Suûdiler mudâhil olmuşlardır. Hüsiler, Kasım 2009'da Suûdî topraklarına girince Ürdün ve Fas'tan asker getirilmiş, 2010 Şubat'ında geri çekilmişlerdir.²⁸ Aynı tarihlerde Zeydiyye aleyhine neşredilen çok sayıda yayın dikkat çekmektedir.²⁹ Suûdî yönetiminin Yemen yöneticileriyle ilişkilerinde Husiler konusu haber olmaya devam etmektedir.³⁰

Sünnî mezhepler ile ilgili de Vehhabî çevrelerde oldukça dışlayıcı ifadeler içeren yayınlar görülmektedir. Bunlardan en dikkat çekenlerden birine göre, Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâa'nın manası hakkında hata (galat) edenler olmuştur. Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâa içerisine Eş'ariyye ve Mâtüridiyye gibi bazı sapmış (dâlle) fırkaları da sokmuşlardır. Bu hataya verilecek örneklerden biri, Hanbelî âlim es-Seffârî'nin (ö. 1188/1774) *Levâmu'l-Envâr* isimli eseridir. Bu kitapta Ehl-i Sünnet grupları (tâife) Ehlü'l-hadîs ve'l-eser, Eşâ'ira ve Mâtüridiyye olarak verilmektedir.³¹ Bu üç grubun hepsinin Ehlü's-Sünne sayılması bâtıldır. Ehlü's-Sünne, bir fırkadan ibarettir, başkası değildir, onun itikâdını da İbn Teymiyye *el-Akâidetü'l-Vâsitiyye*'de beyan etmiştir.³²

Konuyla ilgili özel bir kitabı olan el-Gâmidî'ye göre de Mâtüridiyye ve Eşâ'ira'nın Ehlü's-Sünne içerisinde gösterilmesi bâtil bir söz, yalan bir iddiadır; çünkü onlar Ehlü's-Sünne'den değildir. Ehlü's-Sünne bütün bid'atçilerden beridir. Onlara Şia/Râfıza karşıtı olarak bu isim verilmektedir, yoksa onlar kurtuluşa erecek olan Ehlü's-Sünne'den değillerdir. Mâtüridiyye ve Eşâ'ira'ya verilen isimleri ele alan el-Gâmidî'ye göre, bu isimlerden biri de el-Kubûriyyetü'l-Müşrike (kabirlere tapan müşrikler) şeklindedir. Bu ismin verilmesinin sebebi, kabirdekiler ile ilgili aşırı (gulu) tutumları ve evliyaya ibadetleri ile şirke düşmeleridir. Bu, özellikle son dönem sufileriyle ilgili bir durumdur.³³

27 <http://www.taghribnews.com/vdcflvdy0w6dxca.kiiv.html>, 25.09.2013.

28 M.A. Büyükkara, "Sosyal, Siyasi ve Dini Yönleriyle Yemen Hûsî Hareketi", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2011/1, cilt: XVI, sayı: 30, (ss. 115-152), s. 140.

29 Bu yayınlarla ilgili Zeydî araştırmacı el-Murtaza el-Mahatverî'nin değerlendirmelerinin görüntüleri için bkz. <http://www.almahatwary.org/p8-3-12.htm>, 04.10.2013.

30 <http://www.alquds.co.uk/?p=87671>, 20.09.2013.

31 Şemsuddîn Ebu'l-Avn Muhammed es-Seffârî, *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*, I-II, 2. bs., Di-maşk, el-Hâfîkîn, 1402/1982, I, s. 73.

32 Sâlih b. Abdilaziz Âlû's-Şeyh, *el-Leâl'l-Behiyye fi Şerhi'l-Akâidetü'l-Vâsitiyye*, thk: Adil Rifâî, Riyad: Âsime, 1431/2010, s. 88-90. Krş. Ebû Yusuf Midhat b. El-Hasan Âl-i Ferrâc (cemea'), *Fetâva'l-Eimmetü'l-Mecdiyye*, I-IV, Riyâd:Rüşd, 2.bs., 1428/2007, I, s. 514.

33 Hâlid el-Gâmidî, *Nakz Akâidi'l-Eşâ'ira ve'l-Mâtüridiyye*, Riyâd: Atlasu'l-Hadrâ, 1430/2009, s. 8, 30.

Mâturîdilerin küfre ve şirke düştüğü yerleri keşfetmekle biten tezler³⁴ ayrıca incelenebilir. Bu tezlerin yazıldığı Suûdî akademi çevrelerinin Kral Abdullah'ın mezheplerle ilgili merkez teklifini nasıl karşıladıklarına dair bilgileri belki zamanla daha net öğrenebileceğiz.

Burada Mürcie ile ilgili bir not düşülebilir. Suûdî fetva kurumu, yakın zamanlarda yayınlanmış bazı kitapları Mürcie ile ilişkilendirmiştir. Bunlar arasında özellikle tekfire karşı çıkan bazı görüşler içeren kitaplar dikkat çekmektedir. Bu kitapların basılıp yayılmasının caiz olmadığına dair fetva yayınlanmıştır.³⁵ Henüz detaylarını göremediğimiz bazı çalışmalarda Mürcie ile İhvan-ı Müslimîn'i aynileştiren görüşler ele alınmaktadır.³⁶ Yakın zamanlarda Suûdiler tarafından İhvan, fiili silahlı mücadele içerisinde olan gruplarla aynı tutuldu. "Arap Yarımadası el-Kaidesi, Yemen el-Kaidesi, Irak el-Kaidesi, Irak Şam İslâm Devleti (İŞİD), Nusra Cephesi, Suud Hizbullahı, Müslüman Kardeşler (İhvan) ve (Yemen'deki) Husiler terör örgütü listesine alındı (C.evvel 1435/Mart 2014)"³⁷

Sûdilerin diğer mezheplere bakışının işaretlerini bir eski takrîb davetçisinin aldığı yeni kararlar ile de görme imkanı doğmuştur. Bu kişi Yusuf el-Kardavî'dir.

A - Suûdî Ulemâ ve el-Kardavî'nin Takrîb Geçmişi

Yusuf el-Kardavî, el-Cezîra televizyonundaki programda (7.4.2013) sorulan bir soru üzerine, kendisinin eskiden takrîb davetçilerinden olduğunu, yıllarca bu konuyla ilgili yapılan toplantılara katıldığını, görüşmeler yaptığını anlattı. Kardavî'ye göre takrîb çalışmalarından Sünnîler birşey elde edemedi, bu toplantılardan Şia istifade etti. Şia geniş mâli imkânları ve yetişmiş adamlarıyla, Sünnîlerin gaffetini fırsat olarak değerlendirmekte, Sünnî memleketlerde faaliyet yürütmek için takrîb çalışmalarını fırsat olarak değerlendirmektedir. Kardavî, insanları uyarmaya başlamasından sonra kendisine karşı Şii çevrelerin tutumunun değiştiğini, eskiden medhiyelerin haddi yokken, şimdilerde kendisine hücum edildiğini anlatmaktadır. Kendilerinin (başkanı olduğu) Müslüman Âlimler Birliği'nde (2004 yılında kurulmuştur), sadece Sünnîler için olmasın diye, tenkidlere rağmen Muhammed Ali et-Teshîrî'yi başkan nâibi seçtiklerini hatırlatmaktadır. Diğer nâib, İbâdî mezhebinden olan Uman Müftüsü Ahmed el-Halîlî'dir.³⁸ Kardavî, takrîb çalışmalarından

34 Şemsüddin es-Selefi el-Afgani, 'Adâu'l-Mâturidiyye li'l-Akâdeti's-Selefiyye, I-III, Taif, 1419/1998, III, s. 356, 358. Bu tez ile ilgili detaylı tespitler için bkz. Said Fûde, *Mîn Tehâfütü't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, <http://www.aslein.net/showthread.php?t=11757>, 10.10.2013, s. 3 vd.

35 *et-Tahzîr mine'l-İrcâ ve Bazî'l-Kütübî'd-Dâiye İleyh*, Mekke: Âlemi'l-Fevâid, 1422.

36 Daniel Lav, *Radical Islam and the Revival of Medieval Theology*, Cambridge University Press, 2012, s. 41.

37 <https://www.aa.com.tr/tr/haberler/298063--suudi-arabistan-ihvani-terror-listesine-aldi>, 17.03.2014. Detayar için bakınız: moi.gov.sa, moi_news_08-03-2014a_ar, 17.03.2014.

38 <http://www.iumsonline.net/ar/default.asp?MenuID=3>, 26.09.2013.

bir faydanın doğmadığına dair Suriye'deki savaşta Şiilerin tutumunu hatırlatmaktadır.³⁹

Suûdî âlim Abdullah b. Cibrîn, İsrail ile savaştığı dönemde (2006) Şii/Râfîzî olan Hizbullah'a destek olmak için dua etmenin caiz olmadığına dair fetva vermiş,⁴⁰ Kardavî buna karşı çıkmıştı.⁴¹ Ancak Hizbullah'ın Suriye'ye müdahalesi Kardavî'yi yeni tutum almaya sevk etmiştir.

Kardavî, 1 Haziran 2013 tarihli habere⁴² göre Davha'da yaptığı konuşmada İran ve Hizbullah'ın Suriye'deki tutumunu eleştirmiştir. Hizbullah için Hizbu't-tâgût ve Hizbü's-şeytân demiş, Hasan Nasrallah'ı Nasru't-tâgût ve'z-zulm ve'l-bâtil diye nitelmiştir. Kardavî, Nasrallah'ı geçmişte Suûdî ulemaya karşı savunduğunu hatırlatarak, aslında Suûdîlerin kendinden daha basiretli oldukları ve bunların hakikatlerini bildiklerini söylemiştir.

Râbita Dergisi 561. sayısında (Temmuz 2013) Kardavî'nin takrib çalışmalarından ve eskiden Hizbullah'ı destekleyen tutumundan vazgeçmesini, bununla ilgili bazı Suûdî ileri gelenlerinin değerlendirmelerini konu etmiştir. Suûd müftüsü Abdülaziz Âlû's-Şeyh, Kardavî'nin de Suûdî ulemasının sürmekte olan Hizbullah karşıtı görüşüne gelmesini değerlendirmiş, olumlu karşılamıştır. Müftü Suûdîlerin kuruluşundan bugüne kadar bu konularda basit siyasî hesaplara dayanmadığı, İslâm akidesine göre görüş belirttiğini iddia etmektedir. Dinî İşler ve Vakıflar bakanı Sâlih b. Abdülaziz Âlû's-Şeyh, Adalet bakanı Muhammed b. Abdilkerim el-Aysî de Kardavî'ye teşekkür etmişlerdir.⁴³

Mısır'da yaşanan darbe sonrası Kardavî'nin darbe ve destekçileri karşısında yer alması Suûdî basında onun aleyhinde, takrib meselesindeki tutumuna da değinilerek, çelişkilerinden ve dönüşümlerinden bahseden yeni yayınlara sebep oldu (5 Şubat 2014).⁴⁴

B - Yakın Geçmişte Takrib Toplantıları ve Suûdîler

Mezhepler arası ilişkileri ilgilendirdiği için Irak'taki mezhep çatışmalarını önlemeye yönelik gerçekleştirilen bir toplantıyı öncelikle zikretmek gerekmektedir. Irak'taki gelişmeler üzerine Ekmelüddin İhsanoğlu'nun da gayretleriyle Irak'taki Şii ve Sünnî ulema Mekke'de 19-20 Ramazan 1427 / 27-28 Ekim 2006 tarihlerinde bir araya geldiler. Mekke Vesikası denilen bir metin

39 <http://www.aljazeera.net/programs/pages/ff15cf38-3fba-434d-b047-4d8208ccab90#L2>, 14.04.2013.

40 <http://www.ibn-jebreen.com/fatwa/vmasal-4174-.html>, 10.10.2013.

41 <http://www.aljazeera.net/news/pages/4d7eadf8-bfba-47e0-8b7d-6f3e580a002a>, 01.10.2013.

42 <http://alhayat.com/Details/519555>, 26.09.2013.

43 http://www.themwl.org/Common/Forms/Download.aspx?aid=1&fid=1&atid=517&cname=PUB_PDF, 26.09.2013, s. 10, 15.

44 "Me'ârikul-Kardavî: et-Tenâkuzât ve't-tahavvulât mine's-şer'i ile's-siyâsi", <http://ara.tv/vqybs>, 17.03.2014.

üzerinde anlaşılabilir. İmzalanan metin her iki tarafın birbirlerinin mukaddeslerine saygılı olacağını içeriyor.⁴⁵ Kral Abdullah da bu buluşmayı gerçekleştirenler ile görüştü ve başarı dileklerini ifade etti.⁴⁶

Takrîbi ele alan kapsamlı bir toplantı Davha'da (Katar) gerçekleştirildi. Ezher, Tahran'daki Mecmuu't-Takrîb kurumu ve Katar Üniversitesi'nin katkılarıyla 20-22 Ocak 2007 tarihlerinde Devha'da "ümmetin birliğinde takrîb'in rolü" konulu toplantıda 173 kişilik katılımcı listesinde Suûdî Arabistan'dan 4 kişi yer almaktadır. Sunum yapanlar arasında Suuidi Arabistan'dan kimse bulunmamaktadır.⁴⁷ Sonuç bildirisinde Ehlü's-Sünne, İmâmiyye, Zeydiyye ve İbâziyye gibi mezhep isimleri yer almaktadır. Bu mezheplerin mensubu âlimlerin içinde yer alacağı, takrîbi yücelten uluslararası bir kurumun meydana getirilmesi, merkezinin Devha olması teklif edilmektedir.⁴⁸

Bağdad'da 27-28 Nisan 2013 tarihlerinde gerçekleştirilen takrîb toplantısını Suûdî Arabistan ve Katar boykot etmiş,⁴⁹ Ezher de özellikle Irak'taki Sünnîler ile ilgili bazı olumsuz gelişmeleri gündeme getirerek katılmamıştır.⁵⁰

Londra'da 21.9.2013 (14 Zilkade 1434) tarihinde düzenlenen toplantıda "Mezhepçiliğe Karşı Takrîbin Rolü" ele alındı. Yayınlanan özetler dikkate alındığında bu toplantıda Suûdî konuşmacının olmadığı görülmektedir.⁵¹ Bu toplantının sonuç bildirisinde ise İngiltere'de bir Takrîb Merkezi kurulması teklif edilmektedir.⁵²

V - ISESCO'da Mezhepler ile İlgili İstişare Kurulu

Rabat (Fas) merkezli İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (ISESCO) bünyesinde takrîb için istişare toplantıları yapılmaktadır. ISESCO müdürü olan Riyad doğumlu Abdulaziz Osman Altvâjri, kurumun dergisi *el-İslâmü'l-Yevm*'de takrîb ile ilgili yazılar yazmakta⁵³ ve katıldığı toplantılarda başında bulunduğu kurumun takrîb çalışmalarındaki rolünü anlatmaktadır.⁵⁴ İslâm ülkelerinin dışişleri bakanlarının İslâmabad'da 22 Mayıs 1980'de yaptıkları toplantıyla, kurulması karara bağlanan ISESCO üyesi ülkeler arasında Suudi Arabistan da yer almaktadır.⁵⁵ ISESCO 11. dönem toplantısını 1-2

45 <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.

46 <http://www.aawsat.com/details.asp?issueno=9896&article=388351#>. UIFFu9LIZ2k, 06.10.2013.

47 <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/program.php>, 24.09.2013.

48 <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/bayan.pdf>, 24.09.2013.

49 <http://www.taghribnews.com/vdcauon6m49nuu1.zkk4.html>, 26.09.2013.

50 <http://www.alsumaria.tv/news/75277>, 04.10.2013.

51 http://www.taqrîb-london.com/show_news.asp?idnum=1267&state=news, 26.09.2013.

52 http://www.taqrîb-london.com/show_news.asp?idnum=1264&state=news#sthash.nHVH-Bfids.dpuf

53 "Hareketü't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye"

<http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/Islamtoday/ar/29/İslâm29.pdf>

54 http://www.taqrîb-london.com/show_news.asp?idnum=1263&state=news, 26.09.2013.

55 http://www.isesco.org.ma/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=6&Itemid=60&lang=ar, 26.09.2013.

Aralık 2012 tarihlerinde Kral Abdullah'ın katkılarıyla Riyad'da yapmıştır.⁵⁶

ISESCO'da mezhepler arası takrib toplantıları düzenlemektedir. Bu toplantılardan dördüncüsü Tunus'ta Zeytuniyye Üniversitesi ile birlikte 20-21 Aralık 2012'de yapılmıştır. Konuşmacılar arasında Ahmed el-Halîlî ve Muhsin el-Erâkî de vardır. Beşinci toplantısının da Tahran'da el-Mecmeu't-Takrib'in ev sahipliğinde yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁷

ISESCO tarafından geçmişte tertiplenen toplantılara Türkiye'den⁵⁸ Farûk Beşer de katılmıştır: "Takribu'l-mezahib / Mezheplerin yakınlaştırılması' toplantılarına hem Rabat'ta ISESCO'nun düzenlediklerine Hanefî temsilcisi olarak, hem de Tahran'da İran'ın düzenlediğine katıldım. Varsın Diyanet yakınlarında yapılan benzer toplantı için bizi akredite görmemiş olsun."⁵⁹

Faruk Beşer'in toplantılarla ilgili gözlemleri veya "hissettikleri" şöyledir: "Takrib toplantıları için milyonlar harcayan Sünnî (!) krallıklar nerede ise ta-kiyyede Şia'yı geçmişlerdi. Dillendirilmeyen gayenin, Ortadoğu'nun monarşik diktatörlüklerinin korunması olduğu hissini edindim. Onlar sanki şunu diyorlardı: Gelin ey cihad sözü eden hızlı Müslüman grup ve cemaatler. Mevcut yönetimlere ve kurulu düzenlere sataşmayın, kendi rahatınızı da bozmayın. İşin İran cenahı da sanki şunu demek istiyordu: "Ey Ehli Sünnet ve özellikle de Selefiler! Bizi Rafizî diyerek aşağılamayın, Müslümanların gözünde sapık ve zararlı göstermeyin, meşruyetimizi kabul edin. Böyle yapmanız İran siyasetine zarar veriyor. Ortadoğu'da önümüzü kesiyor."⁶⁰

VI - Sonuç

Farklı mezhep mensuplarının bir araya gelebilmesi için çabalar yeni değildir. Daha önce Kahire'de faaliyet yürütmüş Dâru't-Takrib ortadan kalkmış olsa da İran'ın başkenti Tahran'da bir kurum günümüzde faaliyetlerine devam etmektedir. Devha'da yapılan toplantıda (2007) Devha merkez olmak üzere, Lonra'da yapılan toplantıda (2013) ise Lonra merkez olma üzere bir merkez kurulması teklif edilmiş durumdadır. Suûd kralı da kendi başkentinde benzer bir merkez teklif etti. Merkezin mekâmı Medîne olarak değişmiş gözükmektedir.

Suûdî yöneticiler, başka dinlerle diyalog için dünyanın değişik bölgelerinde birçok merkez açmışlardı. İslâm mezhepleriyle ilgili merkezi ise yeni gündeme getirdiler. Suûdîler, devletlerinin ilk dönemlerinde başka dinlerin

56 <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/generalConferences/cg11/ar/index.html>, 26.09.2013.

57 <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/confSpec/ar/resum4.pdf>, 26.09.2013.

58 Türkiye ISESCO üyesi ülkeler arasında yer almamaktadır. Suat Yıldırım, "Ma'rib'den Ma'rik'a", <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/maribden-marika>, 26.09.2013.

59 http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/a-benim-sii-kardesim/39426, 06.09.2013.

60 http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/sii-sunni-yakinlasmasi-mumkun-mu/39459, 08.09.2013.

ve İslâm mezheplerinin mensubu yöneticiler ile ilişkiye girdiğinde tabanı olan Necd İhvanı mensuplarınca eleştirilmişti. Başka sıkıntılar da ortaya çıkınca, Kral Abdülaziz b. Suûd, Sebile savaşıyla Necd İhvanı'nı ortadan kaldırmıştı.

İslâm mezheplerine karşı Vehhabî yazılı kaynaklarındaki ifadeler, kurulacak merkezin işlevi hakkında soru işaretlerine sebep olmaktadır. Suûdî yöneticilerin dinî tutumlarında etkili olan Vehhabî ilim çevrelerinin yazdıkları kitaplarında, adlarına açılmış internet sayfalarında kendi mezheplerinden olmayanları net bir şekilde dışlayan çok sayıda fetva, hüküm ve tespit yer almaktadır. En sert ifadelerle mahkûm edilen Şia, hatta Eş'arîler ve Mâtürîdîler, Ehl-i Sünnet dışı, kurtuluşa erecek fırka dışı, sapmış (dâlle) fırkalar olarak tasnif edilmektedir. Bu durumda Suûd yönetimi diyalogu (huvâr) kimlerle yapabilecektir.

Mezhepler ile ilgili yaşanan güncel sorunlar tartışılırken gözler en sık Tahran ve Riyad'a çevrilmektedir. Tahran'ın mevcut kurumla ve Riyad'ın yeni bir merkez ile diyalog (takrîb veya huvâr) için ev sahipliği bu bakımdan ilginçtir. Rekabet ihtimali, Kral Abdullah'ın teklif ettiği merkez fikrinden beklentileri azaltmaktadır.

Kaynakça

- Büyükkara, Mehmet Ali, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabîlik*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudi Selefiyye ve Cihadi Selefiyye", *Dinî Araştırmalar*, 2004, cilt: VII, sayı: 20, s. 205-234.
- Büyükkara, Mehmet Ali, "Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleriyle Yemen Hüsî Hareketi", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2011/I, cilt: XVI, sayı: 30, s. 115-152.
- Ebû Yusuf Midhat b. El-Hasan Âl-i Ferrâc (cemea'), *Fetâva'l-Eimmeti'l-Mecdiyye*, I-IV, Riyâd:Rüşd, 2.bs., 1428/2007.
- Fûde, Saîd; *Mîn Tehâfütü't-Teymiyye maa Şems es-Selefi*, http://archive.org/download/rodoud_Ach3ariya2/tahafottaymia.pdf
- el-Gaffârî, Nâsır, *Meseletü't-Takrîb beyne Ehli's-Sunneve's-Şia*, I-II, 2.bs., Riyad, 1413.
- el-Gâmidî, Hâlid, *Nakz Akâidi'l-Eşâira ve'l-Mâtüridiyye*, Riyâd: Atlasu'l-Hadrâ, 1430/2009.
- Hakyemez, Cemil, *Osmanlı İnan İlişkileri Çerçevesinde Şîr-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)*, Çorum, 2009.
- Lav, Daniel, *Radical Islam and the Revival of Medieval Theology*, Cambridge University Press, 2012.
- Muğniyye, M. Cevâd, *eş-Şiafi'l-Mizân*, 10.bs., Beyrut, 1409/1989.
- Muhibbuddin Hatib, *el-Hutûtu'l-arîza li'l-uses elletî kâme aleyhâ dinü's-Şia el-İmâmîyye el-İsnâaşeriyye*, (takd., Muhammed Nasif), t.y., yy. s. 43. Çevirileri: "İslâm Mezhep ve Fırkalarının Birbirine Yaklaştırılması Konusu", çeviren: M.H. Kırbaçoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1988, cilt: XXX, s. 293-327; *Ana Hatlarıyla İmâmîyye Şiası'nın Dinî Esasları ve Onlarla Diğer İslâm Mezhepleri'nin Uzlaştırılmasını İmkansızlığı*, Riyad: National Offset Printing Press, 1408/1988.

- Sâlih b. Abdilaziz Âlû's-Şeyh, *el-Leâli'l-Behiyye fi Şerhi'l-Akâdeti'l-Vâsitiyye*, thk: Adil Rifâî, Riyad: Âsime, 1431/2010.
- es-Seffârîni, Şemsuddîn Ebu'l-Avn Muhammed, *Levâmiu'l-Envârî'l-Behiyye*, I-II, 2. bs., Dimaşk, el-Hâfîkîn, 1402/1982.
- es-Süveydi, Ebu'l-Berkât, *el-Hucecû'kat'ıyye l'ittifâki'l-Firaki'l-İslâmiyye*, çev. Mustafa Çağrı ("Sünnî-Şii İttifakına Doğru" başlığıyla Bekir Topaloğlu'nun *Kelam İlmi* : Giriş adlı kitabına ek olarak yayınlanmıştır. 5.bs., İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, ss. 317-349).
- Şehîdî, Cafer, "Hutuvâtun Nahve't-Takrîb", *Risâletü't-Takrîb*, yıl;1, sayı; 1, Tahran, 1413/1992, (ss. 50-55).
- Şemsüddin es-Selefi el-Afganî, 'Adâü'l-Mâturidiyye li'l-Akâdeti's-Selefiyye, I-III, Taif, 1419/1998.
- et-Tahzîr mine'l-İrcâ ve Bazî'l-Kütübi'd-Dâiye İleyh*, Mekke: Âlemi'l-Fevâid, 1422.
- et-Tebrizî, Mirza Cevad, (maa ta'lîka ve mülhak), *Srâtü'n-Necâ fi Ecvibeti'l-İstiftâât li-Ayetullah el-Uzmâ el-Hûî*, 1. bs., Kum, 1418/1997.
- Üzüm, İlyas, "Sünnî-Şii Yakınlaşması: Dârü't-Takrîb Tecrübesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1998, sayı: 2, s. 171-185.
- Üzüm, İlyas, "Takrîbü'l-mezâhib", *DİA*, XXXIX, (ss. 467-469).

Web Siteleri

- http://www.oic-oci.org/arabic/conf/is/ex-4/is_ex4_fc_ar_02.pdf, 04.10.2013
- <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>, 19.10.2013
- <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760569.html>
- <http://www.alriyadh.com/2012/08/17/article760573.html>
- King Abdullah Bin Abdulaziz International Center for Interreligious and Intercultural Dialogue, www.kaiciid.org
- Merkezü'l-melik Abdülaziz lil-hivârî'l-vatanî, www.kacnd.org
- el-Cemiyetü'l-ilmîyyetü's-Suûdiyye li-ulûmi'l-akâdeti ve'l-edyân ve'l-firak ve'l-mezâhib, www.aqeeda.org, 11.09.2013.
- <http://www.binbaz.org.sa/mat/1744>, 22.09.2013
- <http://albarrak.İslâmlight.net/index.php?option=content&task=view&id=1364>, 10.10.2013
- http://albarrak.İslâmlight.net/index.php?option=com_ftawa&task=view&id=18080
- <http://taghrib.org/pages/news.php?nid=248>
- <http://www.taghribnews.com/vdciwqaz5t1aup2.scct.html>, 25.09.2013.
- <http://www.saffar.org/?act=arte&id=3221>, 02.10.2013.
- <http://www.alriyadh.com/2013/10/01/article871902.html>, 02.10.2013.
- <http://www.taghribnews.com/vdcflvdy0w6dxca.kiiv.html>, 25.09.2013.
- <http://www.almahatwary.org/p8-3-12.htm>, 04.10.2013.
- <http://www.alquds.co.uk/?p=87671>, 20.09.2013.
- <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.
- <http://www.aljazeera.net/programs/pages/ff15cf38-3fba-434d-b047-4d8208ccab90#L2>, 14.04.2013.
- <http://www.ibn-jebreen.com/fatwa/vmasal-4174-.html>, 10.10.2013.
- <http://www.aljazeera.net/news/pages/4d7eadf8-bfba-47e0-8b7d-6f3e580a002a>, 01.10.2013.
- <http://alhayat.com/Details/519555>, 26.09.2013

- http://www.themwl.org/Common/Forms/Download.aspx?aid=1&fid=1&atid=517&cname=PUB_PD, 26.09.2013
- <http://www.oic-oci.org/arabic/conf/iraq-meeting/mak-doc.pdf>, 06.10.2013.
- <http://www.aawsat.com/details.asp?issueno=9896&article=388351#.UIFFu9LIZ2k>, 06.10.2013.
- <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/program.php>, 24.09.2013.
- <http://www.qatarconferences.org/mazaheb/bayan.pdf>, 24.09.2013.
- <http://www.taghribnews.com/vdcauon6m49nuu1.zkk4.html>, 26.09.2013.
- <http://www.alsumaria.tv/news/75277>, 04.10.2013.
- http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1267&state=news, 26.09.2013.
- http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1264&state=news#sthash.nHVHBFds.dpuf
- "Hareketü't-takrîb beyne'l-mezâhibi'l-İslâmiyye"
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/Islamtoday/ar/29/İslâm29.pdf>
- http://www.taqrrib-london.com/show_news.asp?idnum=1263&state=news, 26.09.2013.
- http://www.isesco.org.ma/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=6&Itemid=60&lang=ar, 26.09.2013.
- Suat Yıldırım, "Ma'rib'den Ma'rik'a", <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/maribden-marika>, 26.09.2013.
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/generalConferences/cg11/ar/index.html>, 26.09.2013.
- <http://www.isesco.org.ma/templates/isesco/confSpec/ar/resum4.pdf>, 26.09.2013.
- http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/a-benim-sii-kardesim/39426, 06.09.2013
- http://yenisafak.com.tr/yazarlar/Faruk_Beser/sii-sunni-yakinlasmasi-mumkunu/39459, 08.09.2013.
- <http://www.mofa.gov.sa/ServicesAndInformation/news/TwoHolyMosquesSpeeches/Pages/ArticleID20131016211233265.aspx>, 19.10.2013.